नेपाली मूर्तिकलामा कुबेर
Iconography of Kubera

प्रस्तोता
प्रा.डा. वीणा पौड्याल
पूर्वविभागीय प्रमुख, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
तन्त्रचर्चा परिवार

तन्त्रचर्चा परिवार
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
पूर्वविभागीय प्रमुख, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

नेपाली मूर्तिकलामा कुबेर

समुद्र मंथन
के 14 रत्न
1
हलाहल (विष)
2
कामधेनु गाय
3
उच्चैःश्रवा
घोडा
4
ऐरावत हाथी
5
कौस्तुभ मणि
6
कल्पवृक्ष
7
रंभा अप्सरा
8
देवी लक्ष्मी
9
वारूणी
अर्थात मदिरा
10
चंद्रमा
11
पारिजात
पुष्प/वृक्ष
12
पांचजन्य शंख
13
धन्वन्तरि
14
अमृत

पाटन च्यासलहिटीको गजलक्ष्मी र हौगलबहालको मातृका

शेषशायी विष्णु, आर्यघाट, पशुपति

शेषशायी विष्णु, बुढानीलकण्ठ

मानदेवद्धारा स्थापित त्रिविक्रमवामन

काठमाण्डौं, तिलगंगा स्थित त्रिविक्रमको अभिलेख सहितको मूर्ति

संवत ३८९ बैशाख शुल्क व्दितीया । असल सफा बुध्दि भएका, सत्पात्रमा पानी सरह दान वर्षा गर्ने राजा श्रीमानदेबले हित गर्ने मन भएकी (आफ्नी) मुमा राज्यवतीको संधै पुण्यको बढिबढाउ होस भन्ना निमित्त राम्रो असल मन्दिर बनाउन लगाई देवता र ऋृषिहरुले पूजिएका, सारा संसारका एउटै मालिक त्रिविक्रम (वामन) मूर्ति राम्ररी यहां स्थापना गर्नु भयो ।

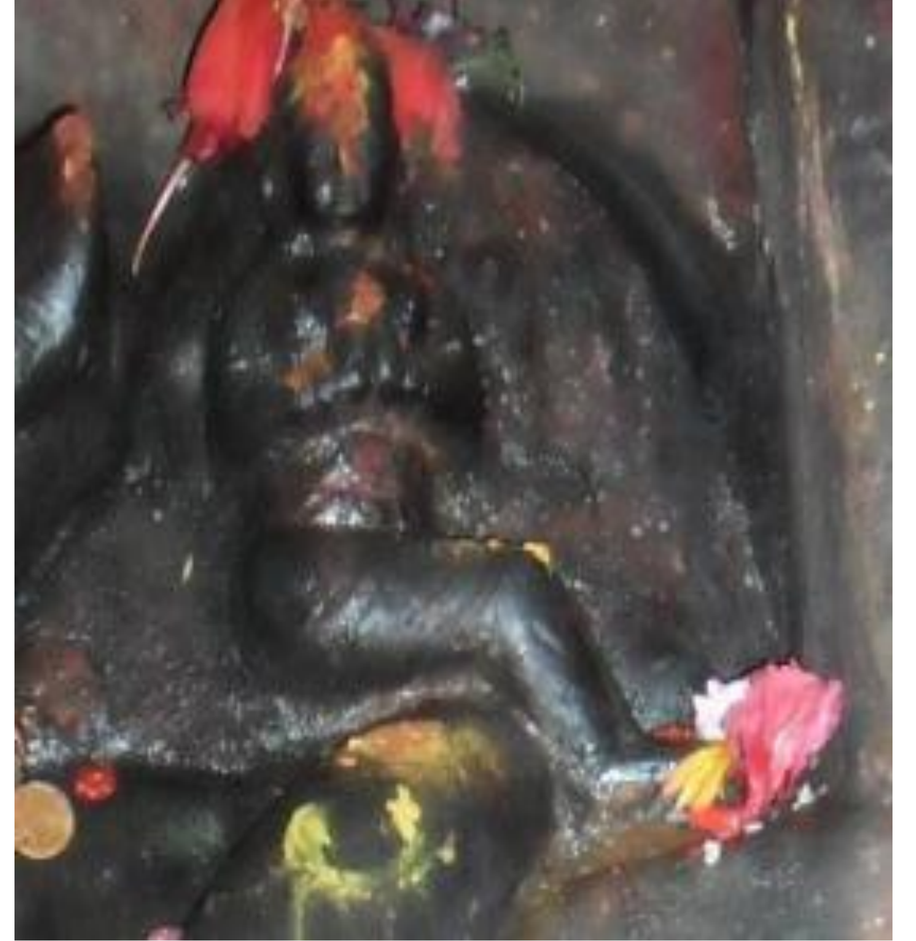
(सौजन्य: लिच्छविकालका अभिलेख, धनबज्र बज्राचार्य)

त्रिविक्रमवामन, चाँगुनारायण

श्रीधुम्रवराह, धुमवाराही

पाटन पट्कोको वासुदेवकमलजा

श्रीचाँगुनारायणको विश्वरूप

चाबहिल कुटुबहाल र राष्ट्रिय संग्रहालयमा प्रदर्शित विश्वरुप

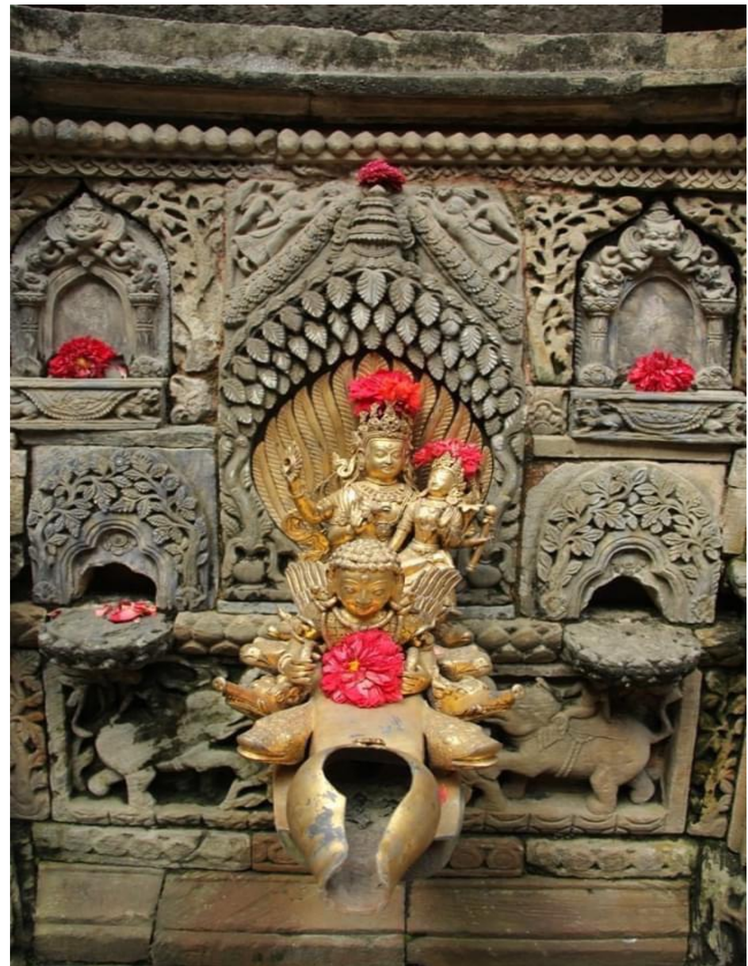

राष्ट्रिय संग्रहालयमा प्रदर्शित पद्‌महस्ता लक्ष्मी

पाटन सुन्दरीचोक (तुसाहिटी) : लक्ष्मीनारायण

रानीपोखरीको हरिशंकरी

असन : कलशाकार अन्नपूर्णा

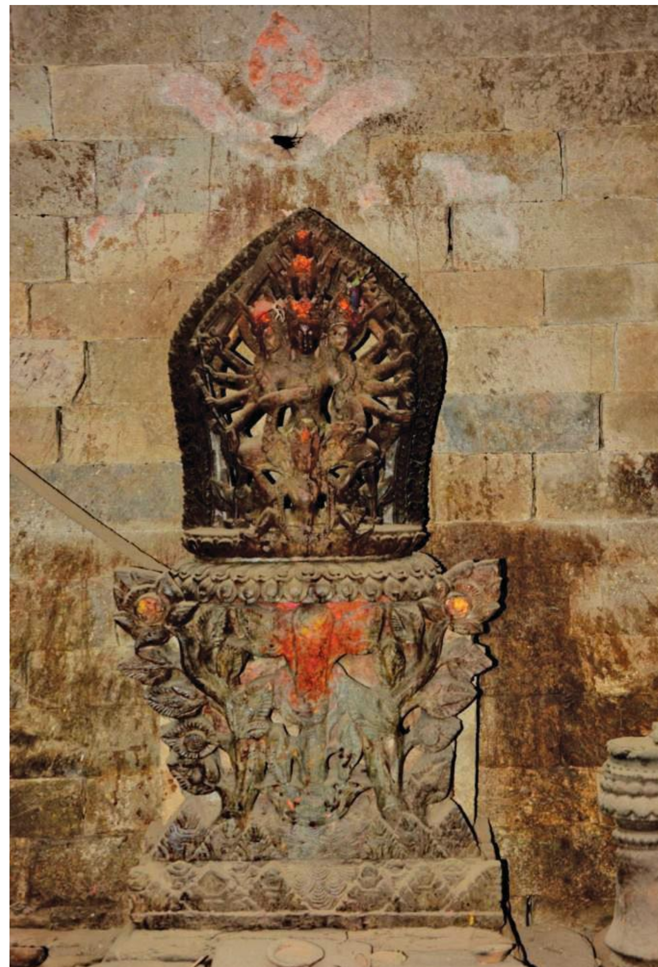

शंख, चक्र, गदा, पद्म

सिद्धिलक्ष्मी

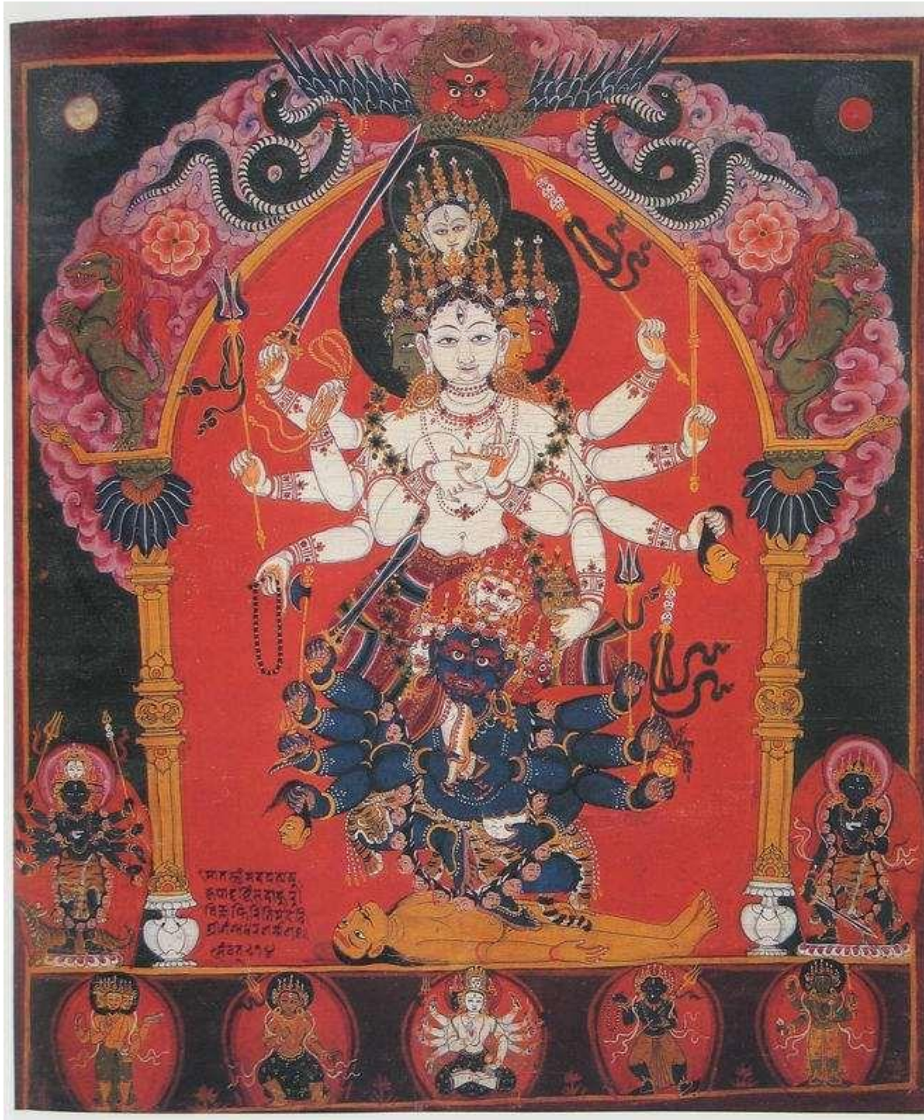

सिद्धिलक्ष्मी

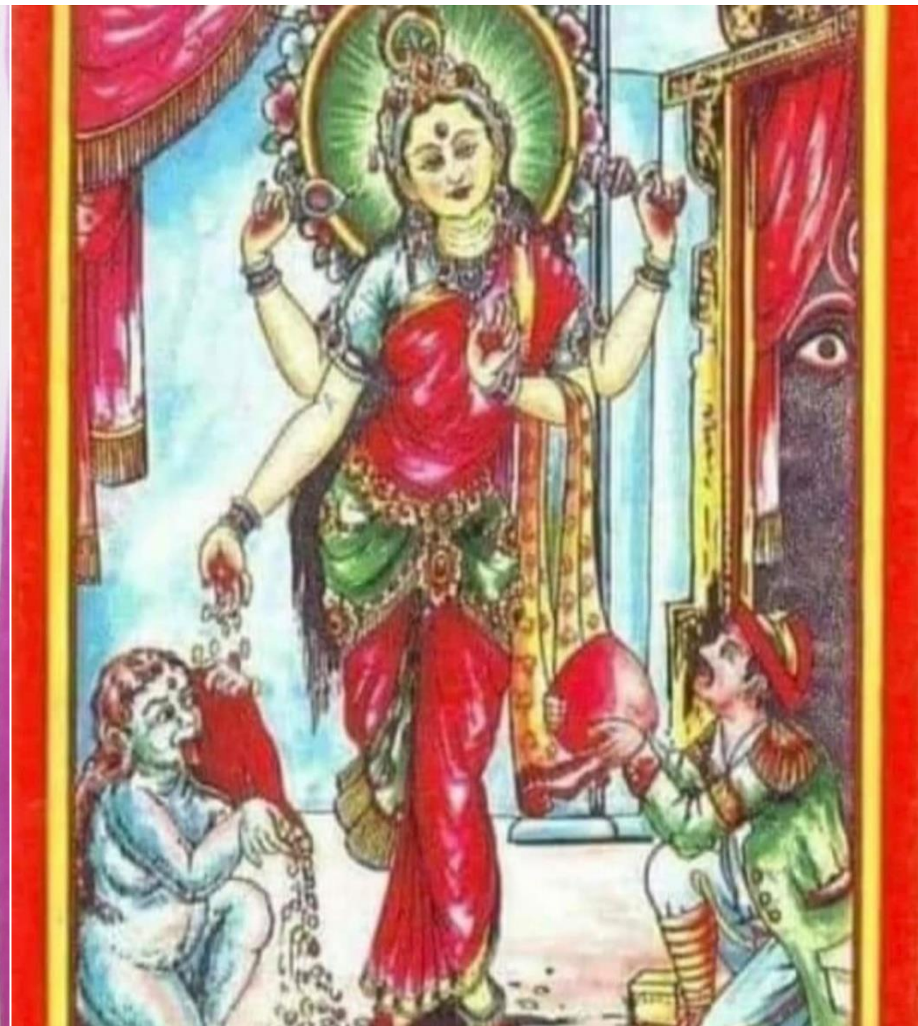
सिद्धिलक्ष्मी

लक्ष्मीको परम्परागत पटचित्र

लक्ष्मी

भक्तपुर संग्रहालयमा प्रदर्शित शिवलिंग सहित भीमसेन र कुबेर

कुबेर(वैश्रवण / एडविड)

१)पुलस्यका छोरा विश्रवा र इडविडा का छोराको रुपमा कुवेरको जन्म (शिव पुराणमा उल्लेख)

२) ब्रह्माका मानस पुत्र पुलस्य र बुहारी गौको सन्तानको रुपमा वैश्रवण (कुबेर) को जन्म

(महाभारतको रामोपाख्यानमामउल्लेख)

३)कुबेर बाबु पुलस्य संग नबसेर ब्रह्मा कहा बस्दथे

४)पुलस्त्य ले आफ्नै शरीरबाट दोस्रो रुप विश्रवालाई प्रकट गरे

५) ब्रह्माका मानस पुत्र कुबेर

६) महादेवले, नलकुवेर नामक छोरा, लंका राज्य र इच्छा अनुसार उड्ने पुष्पक बिमान र यक्षका स्वामी

राजपाजको पदवी प्रदान

७) कुवेरको पत्नी भद्रा (महाभारत आदिपर्व)

कुवेरको प्रतिमा लक्षण:

१)धन, सम्पत्ति ,यज्ञ र उत्तर दिशाका स्वामी कुवेर

२) जन्मदै आठ वटा दात र तिन वटा गोडा

३) रुपमण्डनमा दिक्पालको चार वटा हात बनाउने बिधानको उल्लेख छ

४) बृहत्संहितामा इन्द्र, यम , र कुवेर लाइ द्विभुज बनाउने निर्देशन छ।

५)मत्यस्यपुराणमा सबै लेकपाललाइ द्वी भुज बनाउने निर्देशन छ ।

६)कुबेरको वाहन, मानिस र हात्ती (रुपमण्डन)

७) नर वाहन (मत्स्यपुराण)

८) मेष वाहन (अग्निपुराण)

९) कुबेरको आयुध, गदा, निधि, बीजपूरक, कमण्डलु (रुप मण्डन)

१०)ठूलो शरीर, ठूलो पेट, कुण्डलले बिभूषित, ,श्वेत बस्त्र धारी, मुकुट धारी, धन बोकेका सहायकहरु सहित मानिसले तानेको रथमा बिराजमान ।

(मत्स्य पुराण,अध्याय , २६०)

बौध्दग्रन्थ अनुसार चतुर महाराजको उल्लेख

१) धृतराष्ट् (पूर्व)

२) बिरुधक (दक्षिण)

३) बिरुपाक्ष (पश्चिम)

४) वैश्रवण कुवेर (उत्तर)

अमरकोष अनुसार कुबेरका बिभिन्न नाम

१) कुबेर
२)त्र्यम्बकसख
३)यक्षराज
४) गुह्यकेश्वर
५) मनुष्यधर्मन
६)धनद
७) राजराज
८)धनाधिप
९) किन्नरेश
१०) वैश्रवण
११) पौलस्त्य
१२) नरवाहन
१३) यक्ष
१४) एकपिंग
१५) ऐलविल
१६) श्रीद
१७) पुण्यजनेश्वर

कुबेर

१) बगैंचाको नाम : चैत्ररथ

२) छोराको नाम : नलकूबर

३) स्थानको नाम : कैलास

४) नगरको नाम : अलकापुरी

५)विमानको नाम : पुष्पक

पाटनको विश्वनाथ मन्दिर

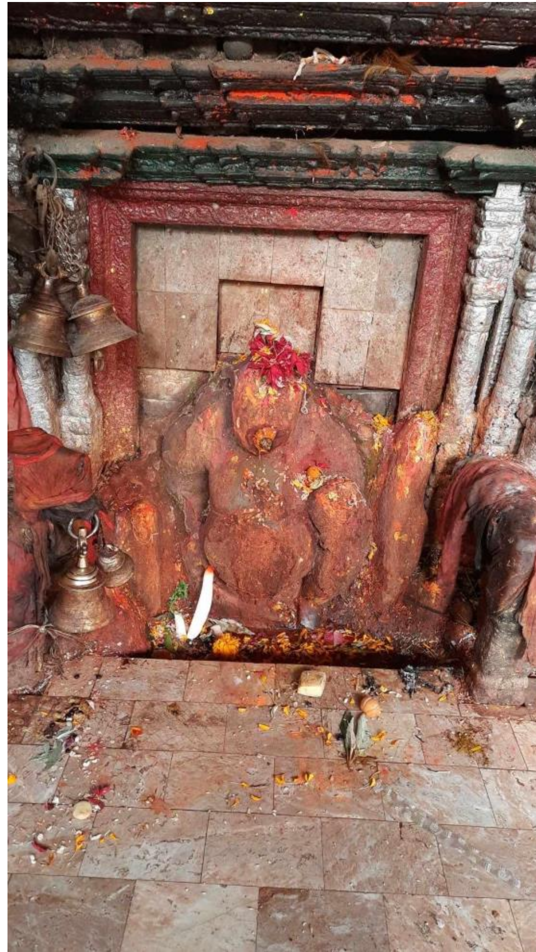
कुबेर

हाँडीगाउँको कुबेर

हाँडीगाउँको कुबेर

कुबेर

कुबेर र हारती माई

लिच्छबि कालको मुद्रा:

- ✓लिच्छबिकालमा निर्मित कुबेरको मूर्ति प्राप्त छैन
- ✓मल्लकालिन कुबेरका मूर्ति प्राप्त छन् ।
- ✓मल्लकालिन कुबेरका मूर्तिहरु, पाटन सर्वेश्वर, मंगलबजारको विश्वेश्वर मन्दिर र भक्तपुरको रास्ट्रिय संग्रहालयमा छन।
- ✓नेपालका नेवार समुदायमा मंसिर महिनामा पर्ने धान्य (यमरी) पूर्णिमामा नया चामलको पिठोबाट यमरी बनाएर चामलकै पीठोको आकृतिका कुबेरलाइ चढाउने चलन छ ।

१) लिच्छबिकालमा कुबेरको नाममा वैश्रवण स्मारक मुद्रा टंकन गरिएको थियो ।
यस मुद्रामा राजाको नाम छैन तर, शिवदेव र अंशुबर्माले चलाएको मानीन्छ।

२) मुद्राको अग्र भागमा वैश्रवण अभिलेख, ठूलो पेट भएको हातमा धनको पोको लिएको दायाँ पाउ तल झारेको , बाया पाउ पलेटी मारेको पुरुष (कुबेर) आकृति छ ।

३) मुद्राको पृष्ठभागमा बिन्दूयुक्त घेराभित्र बाच्छोले दुध चुसिरहेको गाईको चित्र अंकित छ ।

४) बैश्रवण मुद्राको पृष्ठभागको माथिल्लो खण्डमा लिच्छबि लिपिमा 'कामदोही' लेखिएको छ ।

५) यी मुद्राहरु १२.४३३ देखि १२.८२८ ग्राम तौलका छन् ।

६) २.५५ से मी व्यासयुत्त बैश्रवण मुद्रा प्राप्त छन् ।

कुबेर यन्त्र

27	**20**	**25**
22	24	26
23	28	21

सन्दर्भ

१) श्रीवास्तब बलराम (सं) ,(बि सं २०२१), रुपमण्डन, मोतीलाल बनरसीदास, बाराणसी ।

२) अभिमन्यु, मन्नालाल (१९९९) , अमर कोष, चौखम्बा बिद्याभबन, वाराणसी ।

३) पौड्याल वीणा , (२०६२, २०६५ र २०७९) वेदपुराणका केही रत्नहरु, साझा प्रकाशन, काठमाडौ ।

४) पौड्याल वीणा, (प्रज्ञा , २०७१, अंक १, पूर्णांक ११०) , " ओझेलमा परेका यक्षराज कुबेर", नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

५) Banerjea, Jitendra Nath, The development of Hindu Iconography (1985) , Munshiram Manoharlal publisher pvt. ltd. , New Delhi.

६) शास्त्री रामनारायण (अनु) (बि सं २०५३), महाभारत द्वितीय खण्ड , गोविन्दभवन कार्यालय, गोरखपुर ।

७)पौड्याल वीणा,(२०५७) , नेपाली मूर्तिकला र चित्रकला , नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व के बिभाग, कीर्तिपुर ।

८) खतिवडा सोम, (२०६७) , नेपाली लिपि र मुद्राहरुको परिचय, एम के पव्लीशर्स एण्ड डिष्टीब्यूटर्स, काठमाडौ ।

९) हरिराम जोशी (२०४०), हिन्दू देवी देवता, सन्चार मन्त्रालय, सूचना बिभाग, काठमाडौ ।

केही जिज्ञासा भएमा ?

धन्यवाद !